

УДК 327.8 (321.01)

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Літвін Л. А., к. політ. н., доцент кафедри політології та міжнародних відносин

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Україна)

Літвін Л. А. Теоретичні засади дослідження національних інтересів

В статті аналізуються теоретичні засади дослідження національних інтересів у компаративному аспекті. Окреслено зв'язок між ефективною реалізацією національних інтересів і теоретико-методологічним підґрунтям. Означені погляди на державні інтереси класиків політичної думки: Фукідіда, Платона, Арістотеля, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Ш.-Л. Монтеск'є. Проаналізовані теорії національних інтересів, представлені в розробках таких відомих учених як Р. Арон, Ю. Кукулка, Г. Морґентау, Дж. Розенау та інших. Зазначено, що українські дослідники виділяють два підходи в розумінні національних інтересів – психологічний і об'єктивістський. Надано визначення поняття національного інтересу, названі різні типології та основні характеристики національних інтересів. Визначені аспекти еволюції поглядів дослідників на розуміння національних інтересів. Окреслені сучасні концепції національних інтересів.

Ключові слова: національний інтерес, національна безпека, держава.

Litvin L. A. Theoretical bases of national interest's research

The theoretical principles of research of national interests in the comparative aspect are analyzed. The views on the state interests of the classics of political thought are outlined: Thucydides, Plato, Aristotle, N. Machiavelli, T. Hobbes, S.-L. Montesquieu. The theories of national interests are analyzed, developed in the works of such famous scientists as R. Aron, Y. Kukulka, G. Morgenthau, J. Rosenau and others. It is noted that Ukrainian researchers distinguish two approaches in the understanding of national interests – psychological and objectivist. The definition of the concept of national interest is given, various typologies and main characteristics of national interests are named. The aspects of evolution of the views of researchers on the understanding of national interests are determined. The modern concepts of national interests are named.

Key words: the national interest, the national security, the state.

Національні інтереси займають визначальне місце у розвитку кожної держави. Саме реалізація національних інтересів забезпечує функціонування держави як основного політичного інституту, збереження територіальної цілісності й національної єдності, детермінує розвиток усіх сфер суспільства, визначає динаміку зовнішньополітичних процесів. Усі сучасні держави, зокрема, Україна, повинні зберігати й ефективно реалізовувати національні інтереси. Для цього необхідне усвідомлення коректної концепції національних інтересів, вивчення різноманітних поглядів та підходів до визначення, критичне осмислення об'єктивності, характеристик і загроз національним інтересам, тобто певне науково-теоретичне підґрунтя. Тому констатуємо актуальність тематики даного дослідження.

Метою роботи є проаналізувати теоретичні засади дослідження національних інтересів у компаративному аспекті.

Проблема національних інтересів є досить поширеною серед учених України та країн пострадянського простору, хоча фундаментальні роботи в цьому напрямку належать американським і європейським ученим: Р. Арону, Г. Морґентау, Дж. Розенау, Н. Спайкмену. Серед українських учених, які в своїх роботах торкаються проблеми національних інтересів, можна назвати наступних: О. Белов, О. Гончаренко, В. Горбулін, Д. Дубов, В. Желіховський, Т. Запорожець, Матвієвський О., М. Карчевський, І. Кресіна, О. Коломієць, В. Ліпкан, Ю. Максименко, А. Семенченко, Г. Ситник, М. Шульга, М. Юрій та ін. Вони розглядають питання національних інтересів в руслі геополітики, національної безпеки, міжнародних відносин. Так, українському досліднику В. Ліпкану належить фундаментальне дослідження засад національної безпеки, інформаційної безпеки держави. М. Шульга аналізує національні інтереси в контексті силового співвідношення на світовій арені. М. Юрій, зокрема, співвідносить національні інтереси і мораль. А. Семенченко розглядає управлінські аспекти забезпечення національної безпеки.

У той же час відкритим залишається питання оновленого погляду на теоретичне надбання щодо явища національних інтересів, його компаративний аналіз.

Найперші осмислення з приводу функціонування держави на міжнародній арені, державних інтересів належать відомим мислителям політичної думки. Давньогрецький мислитель Фукідід у своєму творі «Історія Пелопоннеської війни» визначає, що існують об'єктивні, незалежні від суб'єктивних інтересів людей, інтереси держави. Основними інтересами держави є добробут і процвітання, і ці інтереси є метою розвитку держави [9].

Відомий давньогрецький мислитель Платон у своїх роботах зазначав, що вся суспільна система підкорена інтересам держави. Всі індивіди в державі повинні орієнтуватися на захист цілісності держави. Платон підкреслював, що метою виховання є націленість саме на патріотизм та державні інтереси [8].

На відміну від Платона, Арістотель вважає, що соціальна гармонія не повинна придушувати інтереси особистості. Якщо людина є моральною, то спираючись на свій розум, волю, приводить себе до бажань, мети, потреб у співвідносності з державними інтересами. Арістотель робить цікавий висновок: джерело людської моралі

необхідно шукати саме в державних відносинах і державних інтересах [1].

Якщо Платон ідеально вважає державу тоталітарну, абсолютно єдину, а інтереси держави ставить понад інтереси індивідів, то Арістотель відкидає державоцентризм і пропонує ідею відносної єдності, що ґрунтується на досягненні збалансованого поєднання приватних інтересів [1; 8].

Відомий флорентійський мислитель і політичний діяч Н. Макіавеллі вважається засновником концепції державних інтересів. Введення самого терміна «держава» в політичну науку Нового часу пов'язують саме з Н. Макіавеллі. В своїх роботах «Державець» і «Міркування про першу декаду Тита Лівія» Н. Макіавеллі, на відміну від Арістотеля, стверджує, що індивідуальні інтереси повинні підкорюватися інтересам державним. Учений вважав, що державу створили не Бог, а люди, виходячи з потреби спільного блага. Спочатку люди жили розрізнено, але згодом об'єдналися, щоб краще захищатися. Вони обрали зі свого середовища найсильнішого і найхоробрішого ватажка й почали йому підкорятися. Метою держави є забезпечення кожному вільного користування майном і безпеки. Для цього приймаються закони і призначаються покарання. Н. Макіавеллі також належить одне з перших практичних керівництв по міжнародній дипломатії. Метою дипломатичних відносин Н. Макіавеллі визначив саме захист державних інтересів.

Н. Макіавеллі не оминув і таке практичне питання як оборона держави від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Проти зовнішніх ворогів мислитель запропонував укладати ефективні політичні союзи та формувати сильну армію. Стосовно зовнішньої політики, Н. Макіавеллі радить державцю спиратися не тільки на свої розум і силу, а й на хитрість. Саме в зовнішньополітичних справах правитель повинен бути не тільки «левом», а й «лисом» [5].

Мислитель Нового часу Т. Гоббс розглядав державні інтереси та взагалі міжнародні питання крізь призму своєї концепції «війни всіх проти всіх», яка є природним станом людських взаємовідносин. Для припинення взаємного знищення під час війни люди приходять до розуміння необхідності укладання суспільного договору. Його наслідком стає держава – Левіафан. Це відбувається шляхом добровільної передачі людьми своїх прав і обов'язків державі в обмін на гарантії суспільного порядку, миру й безпеки. Але при цьому держави продовжували залишатися у природному стані й єдиним регулятором міждержавних відносин залишалася сила. Т. Гоббс допускав можливість підтримання миру між народами за умови створення політичних організацій, які стояли б над державами, тобто свого роду світового уряду. Отже, у підході до розв'язання проблеми війни англійський мислитель віддавав перевагу не правовим, а політичним засобам [3].

Інший відомий мислитель Ш.-Л. Монтеск'є зазначає, що форма держави визначає й характер зовнішньої політики: для республіки це мирне співіснування та поміркованість, для монархії – войовничість. Важливе значення для функціонування держави має розмір її території. Невелика республіка швидко завойовується загарбниками, велика монархія не дає себе завоювати, але має тенденцію до деспотизму й саморуйнації. Тому Ш.-Л. Монтеск'є рекомендував невеликим державам об'єднуватися у федеративні утворення, де можна буде використовувати переваги кількох держав [4].

Саме поняття національного інтересу ввійшло в науковий обіг порівняно нещодавно. Лише в 1935 р. цей термін був включений до Оксфордської енциклопедії соціальних наук. Пріоритет у дослідженні проблематики національного інтересу пов'язують з Р. Нібуром та Ч. Бірдом, які вперше висунули ідею про дослідження політики держав крізь призму їхніх інтересів. Одним із фундаторів теорії національних інтересів вважається також англійський історик Е. Х. Карр, який у 1939 р. опублікував книгу «Двадцятирічна криза, 1919–1939 рр.»

Після Другої світової війни увага до проблематики національних інтересів зростає. Вагомий внесок у розробку теорії національних інтересів внесли такі представники школи політичного реалізму як Р. Нібур, Дж. Кеннан, У. Ліппман, Г. Моргентау, Дж. Розенау, К. Уолтц, Е. Фернісс, а також Р. Арон, П. Ренувен, Ж.-Б. Дюрозель, Ф. Брайар, Р. Дебре та інші.

Українські дослідники М. Мальський та М. Мацяк зазначають, що всі ідеї та концепції, пов'язані з дослідженням інтересу, можна поділити на два головні напрями, які за розумінням його природи називають психологічним (суб'єктивістським) та об'єктивістським.

Психологічний підхід поєднує погляди науковців, що визначають інтерес як суб'єктивне явище, пов'язане зі свідомістю людей. Тобто йдеться про сприйняття особами, що приймають політичні рішення, інформації щодо реальності. Інтерес, з огляду на це, є радше їхньою позицією, розумінням, що спрямоване до зовнішніх об'єктів. Інформація не завжди повністю відповідає реальності, а з іншого боку, ці особи, переважно, зважають лише на ту її частину, яка відповідає їхнім стереотипам, ідеологічним, релігійним чи етичним переконанням [6, с.135].

Суб'єктами національних інтересів є також будь-які суспільні групи, що беруть участь у формуванні зовнішньої політики держави та свідомо впливають на діяльність своїх урядів. Політичні партії, ТНК, громадські рухи та організації сприймають потреби держави з власного погляду та намагаються чинити тиск на владні інституції, щоб спрямувати їхню діяльність у тому напрямі, який вони вважають найкращим. Ідеї, якими керуються ці групи, за певних обставин стають національним міфом, оволодівають умами людей, і довести їхню помилковість надзвичайно важко.

Для прихильників психологічного напрямку загальноприйнятим є твердження, що інтересом будь-якого учасника міжнародних відносин є не реальні потреби, якими він керується, а лише його уявлення про них. Підсумовуючи концепції цього напрямку, Дж. Розенау висунув твердження про те, що визначення національного інтересу ніколи не може бути нічим іншим, як тільки системою міркувань, що впливають з аналітичної та ціннісної бази політики.

Об'єктивістський підхід виводить інтерес із реальної потреби і надає цим двом поняттям об'єктивного характеру. Він визначається як похідна від потреби, яку розуміють як брак (недостатність) чогось, що доконечне для існування та розвитку того чи іншого учасника міжнародних відносин. Інтерес як об'єктивна категорія може бути

усвідомленим або залишатися поза межами свідомості людей. Його трактують як явище, незалежне від рефлексії осіб, що приймають політичні (як і будь-які інші) рішення.

Об'єктивістський підхід детермінується поглядами К. Маркса та Ф. Енгельса, які виводили інтерес із реальної ситуації (наприклад, з економічного становища) та розуміли його як необхідність.

У своїх теоріях марксистки розрізняли усвідомлені та неусвідомлені інтереси. Особи, суспільні групи та держави керуються низкою потреб, що існують самостійно і незалежно від їхньої волі та свідомості. До якого б типу не належав учасник міжнародних відносин, його спонукає до дій та чи інша об'єктивна причина (потреба чогось), яка може бути окреслена як мотивація. Отже, на думку об'єктивістів, логічний шлях формулювання мотивації йде від потреби, а вона є реальною необхідністю [6, с. 136].

Сутність явища національного інтересу в сучасній політичній науці залишається досить дискусійним питанням. Ще Р. Нібур наголосив на подвійній природі національного інтересу, зважаючи, що він впливає, з одного боку, з особливостей політичної ситуації, а з іншого – із сутності людини. Потреби та прагнення людських спільнот завжди співвідносились із особливостями середовища. Коли воно було сприятливе, їхні потреби матеріалізувались у формально виражених інтересах, і навпаки, інтереси не могли бути сформульовані у несприятливому оточенні.

Один із найвідоміших дослідників міжнародної проблематики в руслі політичного реалізму Г. Моргентау національні інтереси розглядає крізь призму влади й могутності. Саме це дає можливість теоретичного розуміння міжнародних відносин і міжнародної політики. З погляду Г. Моргентау, національний інтерес містить два основних елементи: центральний (постійний) і другорядний (мінливий). У свою чергу, центральний інтерес складається із трьох факторів: природи інтересу, який повинен бути захищений, політичного оточення, у якому діє інтерес, і раціональної необхідності, що обмежує вибір цілей і засобів [12].

Р. Арон вважав поняття національного інтересу занадто багатозначним і тому недостатньо корисним для аналізу цілей і засобів міжнародних відносин. Разом з тим його тези про «вічні цілі» держави фактично збігаються із традиційним розумінням національного інтересу, властивим школі політичного реалізму. З погляду Р. Арона, вічні цілі можуть проявлятися як абстрактним, так і конкретним чином. У першому випадку, вони постають як прагнення до безпеки, сили й слави, а в другому виражаються в прагненні розширення простору (території, займаної тією або іншою політичною одиницею), збільшення населення держави й поширення ідеології й цінностей даного політичного актора [11, с. 154].

Як відзначав Р. Арон, зовнішньополітична діяльність держави виражається в діях його лідерів, які мають у своєму розпорядженні певні ступені свободи у виборі цілей. При цьому велике значення відіграють ідеологія, амбіції, темперамент й інші подібні якості лідерів. З іншого боку, саме їхнє положення обумовлює те, що вони прагнуть створити враження, нібито в основі всіх їхніх дій лежить національний інтерес [2].

Оскільки визначити поняття національного інтересу досить складно, спонукальним мотивом дій учасників міжнародних відносин прийнято вважати не інтерес, а «національну ідентичність». Йдеться про мову й релігію як підґрунтя національної єдності, про культурні цінності й національно-історичну пам'яті тощо. Дійсно, без урахування культурно-історичних традицій і національних цінностей розуміння зовнішньої політики тієї або іншої держави й міжнародних відносин в цілому було б неповним, а тому й невірним. Так, Г. Моргентау вважав національну ідентичність невід'ємним елементом національного інтересу.

Г. Моргентау вважав, що головним у зовнішній політиці будь-якої держави є національні інтереси, досягнення регіональної або світової гегемонії. Він виділяв:

Постійні (основні) інтереси: захист території, населення й державних інститутів від зовнішньої небезпеки; розвиток зовнішньої торгівлі й збільшення інвестицій, захист інтересів приватного капіталу за кордоном; взаємини із союзниками й вибір зовнішньополітичного курсу.

Тимчасові (проміжні) інтереси: інтереси виживання (загроза самому існуванню держави); життєві інтереси (можливість нанесення серйозних збитків безпеці й добробуту нації); важливі інтереси (потенційно серйозний збиток для країни); периферійні, або дрібні, інтереси (інтереси локального характеру) [12].

Існують також інші типології національних інтересів. Так, польський дослідник Ю. Кукулка представляє наступну типологію:

- екзистенціональні інтереси, що охоплюють інтереси цілісності, безпеки, впевненості, ідентифікації, розвитку, адаптивності;
- коекзистенціональні інтереси, що охоплюють інтереси автономності, суверенності, існування, участі, положення, взаємності, вигоди, ролі й нормативності;
- функціональні інтереси, що включають у себе інтереси ефективності (дієвості), інформації, справності, впорядкування та інновацій [4].

Політика національних інтересів, на думку Г. Моргентау, не може бути успішною, якщо вона не підкріплена силою, що виступає головною відмінною рисою держави.

Достатньо уваги Г. Моргентау приділяв і поняттю сили як прояву національної міцності. За визначенням ученого, сила містить у собі наступні основні компоненти:

- географічне положення, природні ресурси;
- промисловий потенціал, військова підготовленість;
- чисельність населення;
- «національний характер» (ставлення населення до війни);
- «національна мораль» (ставлення населення до урядової політики);
- якість дипломатії, яка виступає найголовнішим фактором, що визначає міцність країни.

На думку Г. Морґентау, дипломатія – це мистецтво сполучення різних елементів національної міцності навколо досягнення зовнішньополітичних цілей, спроможність уряду забезпечити підтримку своєї зовнішньої політики з боку громадської думки.

Г. Морґентау вважав, що ефективність політико-дипломатичних можливостей держави перебуває в прямій залежності від її військової міцності, а військова сила є найбільш важливим матеріальним фактором у міжнародній політиці, що забезпечує політичну могутність держави [10, с. 164].

Таким чином, з погляду Г. Морґентау, міжнародна політика, як і будь-яка інша політика, – це політика сили. Морґентау не робить відмінностей між силою, міццю, владою й впливом, виражаючи все це одним терміном «power», який узагальнює й позначає мету і засіб політики держави на світовій арені. Розкриваючи здатність держави контролювати дії інших держав, міжнародна політика має три основні джерела й відповідно переслідує три основні цілі:

- прагнення до вигоди;
- побоювання зазнати шкоди або опинитися в не вигідному становищі;
- повага до людей та інститутів [12].

Інший відомий дослідник, Дж. Розенау, стверджував, що визначення національного інтересу ніколи не може бути нічим іншим як системою висновків, що виходить із аналітичної та ціннісної бази політики. Тобто, національний інтерес – категорія абстрактна і суб'єктивна, оскільки її параметри визначаються картиною світу і ціннісною системою, яка панує в даному суспільстві, державі. Реальність національних інтересів виявляється в процесі їх реалізації.

В. Ван Дейк розглядав національні інтереси в контексті цілей і методів зовнішньої політики, а також відносив національні інтереси до потреб суспільства. Ж. де Рівера вважав інтереси факторами, що підвищують цінність бажаних станів речей, підкреслював, що одна й та ж мета може слугувати різним інтересам. Д. Модельскі стверджував, що інтересами є вимоги, побажання й прагнення, які стосуються поведінки інших держав і впливають на політиків. Тобто вищезитовані дослідники трактують національний інтерес як ідеальний і нормативний комплекс цілей. Інакше кажучи, інтереси виростають в процесі конфронтації потреб з об'єктивними можливостями їх задоволення в різних типах і видах міжнародних відносин [4].

Таким чином, національні інтереси можемо трактувати як цінності й потреби конкретних держав та суспільства, реалізація яких приводить до ефективного розвитку та повноцінного існування як окремих індивідів, так і суспільства й держави в цілому. Еволюція поглядів дослідників демонструє перехід від розуміння національних інтересів крізь протиставлення інтересів громадян та інтересів держави до розуміння національного інтересу як цінностей і потреб, необхідних задля загального гармонійного розвитку. Проведений аналіз теоретичних здобутків щодо концепцій національних інтересів свідчить про те, що національні інтереси розглядаються в основному в контексті сили й могутності держави (політичний реалізм у міжнародних відносинах). У той же час є й морально-етичні питання, що виникають при вивченні й реалізації національних інтересів. Сучасні теоретичні розробки теорії національних інтересів датують 60-ми роками ХХ ст. Серед них дослідники окреслюють такі концепції як «стратегія швидкого реагування», концепція «взаємно гарантованого знищення», «східна політика», «залізна завіса», доктрина «масованої відплати», програма «нових рубіжів», політика «блискучої ізоляції», доктрина «залякування», «холодна війна», «гібридна війна» тощо. Дослідження даних концепцій, а також аналіз національних інтересів сучасних держав може стати перспективою подальших досліджень.

Бібліографічний список:

1. Аристотель. Сочинения. В 4 т. / Аристотель ; [пер. с древнегреч.] / [Общ. ред. А. И. Доватура]. – М. : Мысль. – Т. 4. – 1983. – 830 с. (Философское наследие).
2. Арон Р. Мир и война между народами / Раймон Арон ; [Пер. с фр. В. И. Даниленко]. – М. : NOTA BENE, 2000. – 879 с.
3. Гоббс Т. Левиафан / Томас Гоббс. – М. : Мысль, 2001. – 480 с.
4. Кэрбуне Р. Концепция национального интереса в теории международных отношений / [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ст. : <https://radjcarbune.wordpress.com/2015/09/03>
5. Макиавелли Н. Государь / Никколо Макиавелли. – М. : ЭКСМО-ПРЕСС ; Х. : Фолио, 1998. – 656 с.
6. Мальській М. Теорія міжнародних відносин : [Підручник] / Мальській М., Мацяк М. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 461 с.
7. Монтескье Ш. О духе законов / Шарль Луи Монтескье ; [Пер. А. Матешука]. – М. : Мысль, 1999. – 674 с.
8. Платон. Собрание сочинений. – В 3-х т. / Платон ; [пер. Е. Городецкий]. – М. : Мысль. Т. 3 – 1971. – 710 с. (Философское наследие).
9. Фукидид. История / Фукидид ; [Пер. и примеч. Г. А. Стратановского ; отв. ред. Я. М. Боровский]. – М. : Ладомир-АСТ, 1999. – 736 с. (Серия «Классики исторической мысли»).
10. Цыганков П. А. Ганс Морґентау: взгляд на внешнюю политику / Павел Афанасьевич Цыганков // Власть и демократия : зарубежные учёные о политической науке [Сб. статей] / [Отв. ред. П. А. Цыганков]. – М. : Издательство Российского открытого университета, 1992. – С. 164.
11. Цыганков П. А. Раймон Арон о политической науке и социологии международных отношений / Павел Афанасьевич Цыганков // Власть и демократия : зарубежные учёные о политической науке [Сб. статей] / [Отв. ред. П. А. Цыганков]. – М. : Издательство Российского открытого университета, 1992. – С. 154–155.
12. Morgentau H. Politics among Nations. The struggle for power and peace / Hans Morgentau. – N.Y. : McGraw-Hill, 1993. – 419 p.